

ANALYTICKÝ O FILOZOFII

PETER FREDERICK STRAWSON: *Analýza a metafyzika*. (Úvod do filozofie.) Bratislava, Kalligram 2001, 188 s. Preložil Dezider Kamhal.

Som rád, že môžem čitateľom predstaviť významného filozofa P. F. Strawsona a jeho prácu *Analýza a metafyzika*. Ide o dielo, ktoré jasne ukazuje, že filozofia je nielen serióznym nástrojom poznávania, ale dokáže ponúknuť aj určitú cestu pri riešení mnohých zaujímavých otázok, ako napríklad *Čo je to význam, pravda, nevyhnutnosť, sloboda? Ako funguje poznávanie?* Aj ich Strawson reflektuje.

Než sa dostanem k samotnému dielu, rád by som priblížil autorove východiská. Strawson patrí do tej skupiny filozofov, ktorí sa venujú analytickému štýlu filozofovania, t. j. takého, ktorý ako svoju metódu používa logiku a jej prostriedky. To veľmi oceňujem, keďže nejde o „krčmové rozpravy“, ako si mnohí nezainteresovaní o filozofii myslia, ale o serióznym výskum či uvažovanie. Analytický štýl filozofie, uvažovania sa využíva aj v matematike či počítačových vedách. Tradícia analytickej filozofie siaha aj do minulého storočia, keď sa stala dominantnou tradíciou v anglosaskom filozofickom priestore. Vtedy vzrástol záujem o logiku ako vedu, ktorá účinne pomáha odstraňovať irelevantné argumenty či nesprávne deduktívne dôsledky rôznych úvah, koncepcií. Prostriedkom slúžiacim na odhaľovanie chýb a nejasností sa stal napríklad formálno-logický zápis a vymedzenie jazyka logiky, ktorý je odlišný od bežného jazyka. Veľkú zásluhu na tom majú Frege a Russell. Druhým podnetom na takýto štýl filozofovania bol záujem o jazyk, jeho používanie. Významnú úlohu v tomto smere zohrali Moore a Wittgenstein. Zmienené podnety vyústili do tzv. logického atomizmu a boli nasledované logickým pozitivizmom, ktorého úsilie najlepšie predstavuje tzv. Viedenský krúžok. Podľa neho potom metafyzické vety či tvrdenia sú nezmyselné, keďže sa na nič nevzťahujú a nič nevyjadrujú (Carnap).

Na to, aby som bol dôsledný, musím povedať, že pôvod analytickej filozofie súvisí s odmietnutím britskej filozofickej ortodoxie na Cambridgskej univerzite, ktorú predstavoval Bradleyho hegelovský idealizmus, dvoma mladými filozofmi, Georgom Moorom a Bertrandom Russellom. Moore bol oddaný svojmu presvedčeniu v zdravý rozum [common sense] a v bežný jazyk, ktorý nie je „zneužívaný“ filozofmi. Preto sa sústredil na skúmanie bežného jazyka založeného na jeho porozumení a používaní. Cieľom bolo vyjasniť zmätky či zahmlievania v jazyku, ktoré spôsobil predchádzajúci štýl filozofovania. Jeho výskum ovplyvnil aj neskorého Wittgensteina. Tiež Austina a Ryla, ktorí predstavujú v súčasnej filozofii tzv. lingvistickú filozofiu (alebo tzv. oxfordskú školu, do ktorej môžeme zaradiť aj Strawsona). Russell sa zasa sústredil na logiku a také analýzy jazyka, ktoré zahŕňajú logiku. Porozumieť vete podľa neho znamená vysvetliť jej logickú štruktúru, čo môžeme urobiť tak, že vetu preložíme do formálno-logického zápisu (pozri jeho teóriu typov). Takto získame konečnú a rozhodujúcu odpoveď na väčšinu filozofických problémov. Jeho záujem o štruktúru vety ho doviedol k odlišovaniu gramatickej a logickej štruktúry vety. Tak napríklad vety „Ján je dobrý“ a „Ján je vysoký“ majú zhodnú gramatickú štruktúru, ale odlišnú logickú štruktúru. Russell tiež ponúka

odpoveď na to, ako môže byť výraz zmysluplný, ak referuje na niečo, čo neexistuje (pozri jeho teóriu deskripcii). Napokon len zdôrazním, že analytická filozofia je metódou uvažovania pomocou logiky (nie ontológiou), ktorá sa snaží vyjadrovať jasne, a tým ozrejmováva obsahovú stránku akejkolvek výpovede, čo má za následok odstraňovanie nejednoznačnosti jednotlivých tvrdení. Ide o vyjasňovanie významu jazykových výrazov, čo sa považuje za základný a zásadný krok pri takomto filozofovaní. Stanovuje kritériá na to, aké výroky sú zmysluplné a ktoré sú nezmyselné. Strawson sa sústredil na skúmanie vzťahu medzi formálnou logikou a bežným jazykom. Tvrdí, že bežný jazyk je komplexný, bohatý, zatiaľ čo jazyk logiky je obmedzený, zúžený, nakoľko je z bežného jazyka odvodený. K tomuto názoru sa prikláňam aj ja. Rozmanité nástroje analytickej filozofie sú dôležité pre logickú analýzu bežného jazyka.

Pomaly sa dostávame k Strawsonovmu *Úvodu do filozofie*, čo je podtitul recenzovaného diela. Ako píše samotný Strawson v predhovore, nepredpokladá, že by sa čitateľa jeho knihy filozofiou zaoberali. Preto aj ten podtitul. A keďže ide o úvod, nezačína riešením nejakých problémov, ale vysvetľovaním pojmového aparátu. Takýto prístup – charakteristický pre analytickú filozofiu – treba oceniť a bolo by vhodné, aby sa udomácnil (nielen) na slovenských akademických pôdach. Tým, že si už na začiatku akejkolvek debaty či riešení problému zdefinujeme pojmy, vyhneme sa prípadným zbytočným nedorozumeniam, čo možno nezriedka vidieť aj na našej politickej scéne. Svoj výklad upriamuje na metafyziku, epistemológiu a filozofiu jazyka.

Kniha *Analýza a metafyzika* obsahuje desať kapitol, z ktorých prvých sedem tvorí prednáškový cyklus, ktorý Strawson začal viesť v Oxforde v r. 1968 – 1987, keď odišiel do dôchodku. Ôsmu kapitolu teda pridal neskôr pod vplyvom svojho záujmu o teórie významu pre prirodzený jazyk (ktoré boli inšpirované Tarskim), ktoré sa opierajú o teóriu pravdy. Záver knihy tvoria dve kapitoly, v ktorých sa venuje riešeniu konkrétnych filozofických problémov. Začína tým, že rozoberá pojem „filozofie“, pričom poukazuje, že nie vždy sa ním označovalo to isté. Raz išlo o prírodné vedy, inokedy etiku, úvahy o človeku či niečo úplne iné. Analytický filozof, ako píše Strawson, „nesľubuje žiadnu takúto novú a odhaľujúcu víziu“ (s. 12), ale zaoberá sa pojmami, robí pojmovú analýzu. Neponúka teda nijakú doktrínu, teóriu, ale uplatňuje metódu, pomocou ktorej dokáže riešiť isté filozofické otázky pomocou logiky či prinajmenšom upozorňovať na chyby pri uvažovaní. Systematicky vytvára všeobecnú pojmovú štruktúru, aby sme sa tak vyhli nedorozumeniam a zlyhaniam pri používaní jazyka. Nastoľuje otázku o význame kľúčových pojmov ako „identita“, „poznatie“, „význam“, „vysvetlenie“, „existencia“ a ako sa ich učíme. „Cieľom je umožniť nám, aby sme príslušné pojmy vedeli uplatniť vnútri príslušnej disciplíny, v rámci tejto disciplíny... Ale jednou zo základných snáh filozofie je práve snaha nejakým zrozumiteľným spôsobom súvisť a spojiť rôzne intelektuálne a ľudské záujmy.“ (s. 24) Filozofia sa zaoberá aj tým, ako sa jazykové výrazy, pojmy majú správne používať.

Myslím si, že pri filozofovaní by bolo vhodné používať tzv. Occamovu britvu, čo by som stručne vysvetlil asi takto: Zložené pojmy treba rozložiť na jednoduché, neznáme nahradiť – pokiaľ sa dá – známymi, postupovať od jednoduchších k zložitejším. K reduktívnemu modelu, ktorý tu Strawson načrtáva, smeruje aj analýza, o ktorej som

hovoril vyššie. No Strawson nás varuje: „Vzdajme sa predstavy dokonalej jednoduchosti pri pojmach, vzdajme sa aj predstavy, že analýza musí vždy smerovať k väčšej jednoduchosti.“ (s. 32) Pripomína, že používanie istého pojmu, napr. „teleso“, môže mať v bežnom (neodbornom) rozhovore iný zmysel ako napr. v rozhovore s filozofom, ktorý pod uvedeným pojmom chápe množstvo pojmov určitého všeobecného typu, t. j. pojmy rôznych druhov telies. Filozof tak robí preto, aby urobil všeobecnejšiu klasifikáciu. Ďalej analyzuje pojem „náhodné“ a nachádza jeho protiklad v pojme „nevyhnutné“. Filozofická analýza, ktorú predostiera Strawson, je skôr modelom hľadania súvislostí v systéme než redukovaním zloženého na jednoduché prvky. Preto hovorí: „Pojem alebo pojmový typ je základný v príslušnom zmysle, ak je jedným zo súboru všeobecných, rozšírených a v konečnom dôsledku neredukovateľných pojmov alebo pojmových typov, tvoriacich spolu štruktúru – štruktúru, ktorá vytvára rámec nášho bežného uvažovania a reči a ktorú predpokladajú odborníci rôznych oblastí alebo rozvinutých špeciálnych disciplín, pričom každá svojím spôsobom prispieva k nášmu celkovému obrazu sveta.“ (s. 38 – 39) Určitú minimálnu nevyhnutnú pojmovú štruktúru sa snažil stanoviť už Kant, v neposlednom rade aj Russell.

Strawson tiež približuje Moorovu odpoveď na otázku „Čo je filozofia?“ Ide o všeobecný opis toho, čo Moore nazýva univerzom, t. j. všetkého, ak to zjednoduším, o čom možno uvažovať ako o tom, čo existuje. Moore odpovedá na základe toho, čo si najviac cenil. Teda na základe zdravého rozumu odpovedá na otázky, aké sú najdôležitejšie druhy vecí, o ktorých vieme, že sú v univerze, a svoje názory porovnáva s inými filozofmi pomocou argumentov, resp. protiargumentov. Argumentácia je dôležitým nástrojom celej analytickej filozofie. Nejde len o prezentáciu názoru, ale o uvádzanie opodstatnených odôvodnení či dôkazov v prospech svojho názoru. Otázku o tom, „aké sú druhy vecí, čo *sú*, alebo *existujú*, alebo o ktorých vieme, alebo si myslíme, že pravdepodobne *sú* alebo *existujú*, a, ďalej, v akom sú vzájomnom vzťahu alebo ako ich máme definovať“ (s. 46), môžeme pokojne označiť ako ontologickú otázku. Samozrejme, že to nie je jediný druh filozofických otázok, no takéto otázky môžeme podľa mňa považovať za fundamentálne. Aké sú ďalšie odvetvia filozofie, sa už čitateľ ľahko dozvie sám. No podľa Moora je hlavnou úlohou filozofa odpovedať na otázky typu „Aké sú najvšeobecnejšie pojmy alebo kategórie, pomocou ktorých organizujeme svoje uvažovanie o svete, svoju skúsenosť? Aké sú ich vzájomné vzťahy v celkovej štruktúre nášho myslenia?“ (s. 51)

Quine považuje jazyk logiky a logické zápisy za absolútne všeobecný rámec nášho myslenia a uvažovania. Povedané jeho slovníkom, takáto „kanonická notácia“ je nepostrádateľná, pričom si vystačíme s výrokovou logikou, prípadne s predikátovou logikou prvého rádu. Všeobecný spôsob logického zápisu stotožňuje so základnými kategóriami, ktorými opisujeme realitu. Hľadanie týchto kategórií sa podľa Quina týka skúmania, ako by sme mali vyplíňať formy, ktoré nám poskytuje logický zápis. „Quine tvrdí, že ak majú byť naše presvedčenia pravdivé, tak naša ontológia musí obsahovať práve tie veci, ktoré spadajú do oboru kvantifikovaných premenných, alebo inak: hodnoty týchto premenných.“ (s. 59) Táto jeho myšlienka sa stala v istých kruhoch akýmsi ortodoxným názorom, ktorý môžeme vyjadriť aj pomocou Quinovho epigramu:

Existovať znamená byť hodnotou premennej. A to, o čom hovoríme ako o tom, čo môže byť pravdivé, resp. nepravdivé, tak iba vtedy, keď takýto objekt existuje aj v skutočnosti, resp. minimálne sme presvedčení o jeho existencii. Strawson vysvetľuje Quinov program ontologickej redukcie, ktorý porovnáva s programom reduktívnej analýzy, pričom argumentatívnym spôsobom brilantne poukazuje na slabé miesta Quinovho návrhu. Strawsonove námietky voči Quinovej doktríne som prijal aj ja.

Tak ako ontológia a logika rovnako aj epistemológia je jednou z hlavných oblastí filozofie. Epistemologickou otázkou by mohla byť napríklad tá, akým spôsobom si ako používatelia jazykových výrazov vytvárame presvedčenie či vieru o realite, o tom, čo existuje. Ide o vzťah medzi používateľmi pojmov a skutočnosťou? Poznávame ju len pomocou skúsenosti? Budú takéto sudy vždy pravdivé? Takto sa pred nami vynára tzv. dogma empiricizmu, ako to nazval Quine, proti čomu sa však postavili Grice či Strawson alebo Putnam. Skúsenosť môžeme považovať za epistemologický pojem. V tejto súvislosti sa stretávame aj s pojmami „priestor“ a „čas“. Tiež tvoria našu základnú všeobecnú pojmovú výbavu.

Pokračuje analýzou slov „tu“ a „teraz“, ktoré by som z hľadiska logiky označil ako indexické výrazy, t. j. také, ktoré referujú v závislosti od kontextu použitia. Kontext tvorí minimálne usporiadaná štvorica prvkov $\langle w, t, p, a \rangle$ čiže možný svet, čas, miesto a činiteľ deja. Strawson nám však ponúka analýzu týchto pojmov z hľadiska epistemológie. „Práve tak ako „tu“ v sebe zahŕňa uvedomenie si sveta ako rozpriestraného smerom od stanoviska, z ktorého ho vníma subjekt, tak „teraz“ zahŕňa minulosť a jej uvedomovanie si subjektom (pamäť) i jeho možnú alebo pravdepodobnú budúcnosť (očakávanie).“ (s. 80) Strawson chce povedať, že skúsenosť subjektu o svete, realite, skutočnosti sa chápe ako súčasť sveta, teda ako zdroj objektívnych súdov o ňom. „Skúsenosť“ považuje za najvšeobecnejšiu formu pojmu „zmyslového vnímania“. Obsah pojmu „zmyslového vnímania“ je tvorený vzťahom medzi našou skúsenosťou (pri zmyslovom vnímaní) a príslušným objektom (objektívne existujúcim). Zmyslové vnímanie však neposkytuje vždy pravdivé sudy. Ak by sme nemali koncepciu objektívneho, časo-priestorového sveta, na základe ktorej vnímame svet, neporozumeli by sme ani spomenutým pojmom. No tiež platí, ak by sme si neosvojili pojmy „času a priestoru“, nemali by sme ani túto koncepciu. „Teda tieto identitu si zachovávajúce, priestor zaberajúce individuá – ktoré sú v našej skúsenosti vo všeobecnosti tým, čo môžeme nazývať 'materiálne objekty' alebo 'telesá' – majú v našej schéme vecí, v pojmovej štruktúre, ktorú používame, celkom základné postavenie... Tieto objekty, spolu so svojimi zmenami, vzťahmi, vzájomným pôsobením, tvoria alebo poskytuje jednotný, časopriestorový rámec nášho sveta.“ (s. 91) To zachytáva aj jazyk.

Klasickú britskú empiricistickú tradíciu vo filozofii Strawson považuje za chybnú, a to preto, že všeobecnú štruktúru našich ideí musíme považovať za odvodenú z nejakej svojej vlastnej malej časti. A táto základná časť štruktúry sa považuje za danú, neodvodenú, pričom podľa neho pozostáva zo subjektívnych mentálnych stavov v myslí subjektu. Hovorí dokonca o troch odrodách empiricizmu, ktoré všetky odmieta. Raz ide o teóriu racionálneho zdôvodňovania, inokedy o spôsob myslenia (Hume) či napokon o „logické konštrukcie“. No každé racionálne zdôvodňovanie teórie o svete predpokladá

všeobecnú štruktúru, o ktorú sa zároveň opiera. Termíny humovského vysvetľovania ontogenézy pojmového rámca sú zasa súčasťou tohto rámca. A program redukcie pomocou definícií stroskotal. Strawson zastáva stanovisko, že nemožno zdôvodniť všeobecnú štruktúru ideí, v rámci ktorej hľadal základné súvislosti. Túto myšlienku môžeme nájsť už u Kanta, ktorého si Strawson veľmi cení. Odmieťa (internalistickú) tradíciu Locka, Berkeleyho, Huma, lebo subjektívny a vnútorný život považuje za problematický. Opačnej chyby sa však dopúšťa externalizmus. Podľa Strawsona sa týka najmä filozofie mysle, ale aj filozofie jazyka či sémantiky.

Ďalej analyzuje pojem „pravdy“ a jeho vzťah k epistemológii a sémantike. Pojem „pravdy“ však môžeme považovať za akýsi spojovací článok medzi nimi. Tento pojem rozoberá v súvislosti s korešpondenčnou a koherenčnou teóriou pravdy, pričom boj medzi oboma teóriami sa mu zdá neopodstatnený, keďže každá zo spomenutých teórií má iné priority a východiská. Keďže ide o iné presvedčenia (a očakávania), „aplikácia jedného takéhoto pojmu v konkrétnom prípade je principiálne nezlučiteľná s aplikáciou presvedčenia alebo kandidáti na presvedčenie týkajúce sa tej istej veci si môžu navzájom protirečiť“ (s. 107). Ako hovorí Strawson, ide o štruktúry presvedčení. Presvedčenia, ktoré vyjadrujeme pomocou slov ako „verí, že...“, „vie, že...“ a pod., v logike úzko súvisia s modalitami, vo filozofii jazyka by sme mohli povedať, že výroky obsahujúce takéto výrazy sú tzv. propozícnými postojmi. Keďže táto problematika je zložitá, nebudem ňou tu čitateľa unavovať, lebo viac sa má možnosť dočítať aj v tejto Strawsonovej knihe.

Sústredzuje sa aj na jazyk, na schopnosť vyjadrovať pomocou neho myšlienky. Myslenie podľa neho súvisí s jazykom rovnako ako jazyk s myslením. Preto vetám by sme mali aj rozumieť, vedieť čo vyjadrujú, prípadne čo označujú. Môžeme sa potom spýtať, čo je zmyslom vety, resp. významom, čo je referentom vety. „Rozumieť vete znamená vedieť, akú myšlienku vyjadruje (alebo môže vyjadrovať v danom kontexte). A vedieť, akú myšlienku vyjadruje, znamená vedieť, o čom by sme boli presvedčení, keby sme danú myšlienku považovali za pravdivú.“ (s. 125) No odpoveď na otázku, ako je možné, že rozumíme potenciálne neobmedzenému počtu jazykových výrazov, alebo či existuje nejaká teória, ktorá to dokáže vysvetliť, nechám na čitateľovi, aby ju našiel sám. Strawson ďalej na príkladoch analyzuje ťažkosti spojené s logickou sémantikou jazykových výrazov, pričom nás upozorňuje na „prehrešky“, ktorých sa filozofi už dopustili a ktorým by mohli podľahnúť aj dnes mnohí ďalší.

Rovnako zaujímavé je aj skúmanie vzťahov kauzality a explanácie vo filozofii. Kauzalita je vzťah patriaci do sveta prírodných vied. „Okrem toho, a správne, spájame kauzalitu aj s vysvetlením. Ak je však kauzalita vzťah, ktorý platí vo svete prírody, s vysvetlením je to inak... Nejde o prírodný vzťah v tom zmysle, v akom možno považujeme za prírodný vzťah kauzalitu. Je to rozumový, racionálny, alebo intenzionálny vzťah. Neplatí medzi vecami vo svete prírody, vecami, ktorým môžeme pripísať miesto a čas. Je to vzťah medzi faktami a pravdami.“ (s. 137) Strawson upozorňuje na to, že vo filozofii sa tieto dve úrovne zamieňajú alebo zmiešavajú, čo nie je správne, lebo tak vznikajú mnohé zbytočné omyly a nekonzistentné koncepcie. V prípade vysvetľovania ide teda o vzťah sprostredkovaný súvislosťou, do ktorej dávame fakty v našej mysli,

ktoré osebe sú prírodnými faktami. Objekty v takomto vzťahu sú potom intenzionálne. „Nemôžeme im pripísať miesto alebo čas v prírode, hoci ich, samozrejme, môžeme pripísať uvažovaniu a hovoreniu o nich a objektom, ktorých sa týkajú.“ (s. 140) Čo sa týka Huma, Strawson tvrdí, že celú fenomenológiu vnímania systematicky atomizuje, teda skresľuje. To, čo mu vyčíta, a jeho nasledovníkom tiež, napr. Millovi, a čo podľa Strawsona pochopil Kant, bolo to, že pojem „kauzality“ nie je odvodený zo skúsenosti, ale už vopred je jej predpokladom. Potom príčinu chápe ako vzťah, ktorý platí v prírode medzi rôznymi súcami.

Nakoniec sa venuje problematike slobody, ľudskej vôle a s tým súvisiacim pojmom „nevyhnutnosti“. Spochybňuje a odmieta Spinozovo presvedčenie, že sloboda rozhodovania a konania je len ilúziou. Na príkladoch ilustruje naše želania, presvedčenia, vnímania, podnety na určité činy, skúsenosť rozvažovania, voľbu, prežívanie činnosti. „Fakt, že si uvedomujeme svoje želania a preferencie a vo všeobecnosti ich nepokladáme za čosi, čo je v nás prítomné ako cudzorodý prvok, skúsenosť rozvažovania, ktorá zvyšuje a posilňuje vedomie nášho vlastného ja, a stále sa opakujúce prežívanie činnosti – to všetko prispieva k vedomiu slobody a azda ho i vytvára. Na základe vlastného vedomia slobody ho potom pripisujeme aj ostatným.“ (s. 168)

Na záver by som rád povedal, že Strawson podáva všetky svoje názory argumentatívnym spôsobom, uvádza mnohé príklady, na ktorých ilustruje svoje závery. To, či vás dokáže presvedčiť, musíte zistiť už každý sám. Uvedený cyklus prednášok, ktoré som sa snažil čo najstručnejšie priblížiť, je „povinnou“ literatúrou na mnohých dnešných (nielen britských) univerzitách. Preto dúfam, že takou sa stane aj u nás. Podľa mňa je ukážkou kritického myslenia, ktoré má veľa čo povedať, a je skvelou inšpiráciou. Čo sa týka prekladu, musím povedať, že z jazykového hľadiska sa kniha dobre číta, čo je, samozrejme, zásluhou Dezidera Kamhala – ktorý knihu preložil –, o čom svedčia jeho dlhoročné prekladateľské skúsenosti. Po obsahovej stránke sa však číta o niečo ťažšie. Ako som zistil, je chybou jazykového redaktora, že v texte sa na viacerých miestach vyskytuje nesprávny termín „odbor hodnôt“, má byť „obor hodnôt“, pozri napríklad s. 61, 78, 133. Myslím si, že treba oceniť, že existuje odborný preklad tejto knihy do slovenského jazyka.

Jozef Žilinek

Mgr. Jozef Žilinek
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava
SR